

Saliev, M. (2023). Divanü Lügati't-Türk'te tasavvufî ve ahlakî unsurlar. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 65-72.

“DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK”TE TASAVVUFÎ VE AHLAKÎ UNSURLAR

Meder SALİEV*

Öz: “Divanü Lügati't-Türk”te 11. yüzyılda Türk topluluklarının yaygın olarak kullandığı kelimelere yer verilmiştir. Döneminde yazılan diğer Türkçe eserlere göre tamamına yakını Türkçe kökenli kelimelerdir. Bu eserin yazıldığı dönem Türklerin kitleler halinde İslam’a geçtiği bir dönem olma özelliğine sahiptir. Bu sebeple Divan’da İslami birçok kavrama da yer verilmiştir. Tasavvuf, Türklerin İslam’ı kabul ettiği bu dönemde İran ve Arap ülkelerinde yaygınlık kazanmış ve Türk coğrafyasının İran’la komşu olduğu bölgelerde etkisini göstermeye başlamıştır. 11. yüzyılın başında Farsça ve Arapça olarak ilk tasavvuf eserleri verilmeye başlanmıştır. Divan’da yer alan Türkçe kelime ve metinlerde de tasavvuf düşüncesinin etkisini görmek mümkündür. Bu da Türklerin tasavvuf öğretisine çok erken dönemlerde ilgi duyduğunu ve ona dâhil olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Divan’da dinî, tasavvufî ve ahlaki birçok konuda örnekler vardır. Bunlar: Tanrı, peygamber, ahret, nefis ve akıl, ibadet, Allah dostları, hayatın faniliği, sabır, dünyanın aldattıcılığı, bilge insanlara yakın olmak, yumuşak huy, iyilik ve cömertlik gibi konulardır. Bu ve benzeri birçok malzemeyi içinde barındıran “Divanü Lügati't-Türk” o dönemki Türklerin tasavvuf konusunda hiç de azımsanamayacak bir söz varlığına sahip olduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Divanü Lügati't-Türk, tasavvuf, ahlak, din.*

MYSTICISM AND MORAL ELEMENTS IN DIVANU LUGATI'T-TURK

Abstract: In Divanü Lügati't-Türk, the words commonly used by Turkish society in the 11th century are included. According to other Turkish works written in the period, almost all of them are words of Turkish origin. The period in which this work was written also has the characteristic of being a period when Turks converted to Islam en masse. For this reason, many Islamic concepts are also included in the Divan. Sufism gained prevalence in Iran and Arab countries in this period when Turks accepted Islam and started to show its influence in the regions where Turkish geography is neighbor to Iran. At the beginning of the 11th century, the first Sufi works began to be given in Persian and Arabic. The influence of Sufi thought is also seen in the Turkish words and texts in the Divan. This is very important in terms of showing that the Turks were interested in and included in the Sufi teaching in very early periods. There are many examples of religious, mystical and moral issues in the Divan. These are: God, the prophet, the hereafter, the soul and reason, worship, the friends of Allah, the transience of life, patience, the deceitfulness of the world, being close to wise people, mild disposition, goodness and generosity. Divanü Lügati't-Türk, which contains this and many similar materials, shows that the Turks of that period had a notable vocabulary on Sufism.

Keywords: *Divanü Lügati't-Türk, sufism, morality, religion.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, medersaliev1985@gmail.com

 ORCID ID: 0000-0001-5800-570X

Kaşgarlı Mahmud, Türk Dünyası ile Abbasi Halifeliği'nin yoğun temas kurduğu bir dönemde yaşamıştır. Kendisi de bizzat bu temaslara katkı sağlamıştır. Karahanlı Hanedanlığı'nın bir üyesi olan Kaşgarlı 1072 yılında tamamlayıp Abbasi Halifesine sunduğu “Divanü Lügati't-Türk” eseri ile İslam tarihinde, Türk Dünyasında ve insanlığın kültürel mirası içinde ölümsüz bir yer edinmiştir. Rivayetlere göre kendisinin başka eserleri de mevcuttur ancak bir tesadüf sonucu 20. yüzyılın başında İstanbul'da keşfedilen “Divanü Lügati't-Türk” dışında hiçbir eseri günümüze kadar gün yüzüne çıkarılmamıştır (Aliev, 2015, s. 13).

Kaşgarlı'nın Divan'ında aktardığı “Benim doğuda Türk adını verdiğim bir askerim vardır; hangi kavme gazap edersem onları o kavim üzerine sevk ederim.” (Turan, 1998, s. 15) gibi hadislerde de belirtildiği gibi İslam dünyasının 11. Yüzyıl başında ciddi bir şekilde yaşamaya başladığı siyasi bunalımların bir sonucu olarak Türklerin büyük bir kurtarıcı ve güç olarak algılandığı biliniyor. Türklere yüklenen bu görev asırlarca devam edecektir. Bu dönemde sonra Müslüman Türkler yalnızca kâfir olan başka milletlerle değil İslam dinine geçmemiş Türk boylarıyla da sürekli bir mücadeleye girişmiştir. İslam dinine geçen Türkler sadece dini bir dönüşüm değil, zihinsel ve dilsel bir dönüşüm de geçirmişlerdir. Böylece Türk edebi eserlerinde İslam'a dair konuların işlenmesi kadar İslam kültürünün Türklerden önceki taşıyıcıları Arap ve Fars dillerinden de kelimeler alınmaya başlanmıştır. Ancak Divan'ın ortalama 8000 civarındaki kelime hacmi (Divan'a sadece yaygın kullanılan kelimeler alınmıştır) sadece Türkçe kelimelerden oluşturmuştur. Elbette Divan'da Çince, Moğolca ve Soğdakça kökenli kelimeler olmakla birlikte bu kelimeler Türkçeleşmiştir. Karahanlı Türkçesi ile yazılmış dönemin diğer eserleri incelendiğinde Türkçe kökenli kelimelerin oran olarak en fazla olduğu eser Divanü Lügati't-Türk'tür (Üşenmez, 2008, s. 1916). Karahanlı Türkçesi ile yazılmış diğer eserler olan “Kutadgu Bilig”,¹ “Atebetü'l-Hakayık”, “Kur'an Tercümesi” ve “Divân-ı Hikmet”te Arapça ve Farsça kelimeler farklı oranlarda olmakla birlikte Ahmet Yesevi tarafından yazılan ve içeriğinin büyük kısmının yazılma tarihi 14. ve 15. yüzyıllara tarihlenen bir tasavvuf eseri olan “Divân-ı Hikmet”in yarısından fazlasında Arapça ve Farsça kelimeler hâkimdir (Üşenmez, 2008, s. 1920). Bunu belirtmemizdeki amaç Divan'ın İslami ve tasavvufi konulara katkısız bir Türkçe ile yer veren en önemli eser olduğunun anlaşılması içindir.

Divanü Lügati't-Türk'te yer alan bazı şiir ve kavramlar araştırmacıları onun Türk tasavvuf edebiyatının ilk örneklerini barındırdığı fikrine götürmüştür. Rus Türkolog Pilev'e göre Divan, sufi fikir ve imajlarla aşlanmış standart bir Türk İslam şiirleriyle benzer görüş ve motifleri içermektedir (Pylev, 2015, s. 111). Pilev'in örnek olarak verdiği şiirler ölçü olarak aruz ölçüsüne uymaktadır. Kaşgarlı'nın kelime olarak Arapça ve Farsça literatürden kaçındığı halde yer verdiği şiirlerde ölçü olarak kendisinden hemen önce yazılmaya başlanmış tasavvuf edebiyatının hâkim dili olan Arapçanın ölçülerini de kullanması onun İslam kültürüne yakınlığını da göstermekte ve şiirlerin yazılış tarihi konusundaki tartışmalara yeni bir boyut kazandırmaktadır.² Çünkü anlaşıldığı kadarıyla tasavvufla ilgili olduğu düşünülen bu şiirler Arap ve Fars kültürleriyle tanışıldıktan sonra, yani Kaşgarlı'ya çok yakın bir dönemde yaratılmıştır (Pylev, 2015, s. 112). “Divanü Lügati't-Türk”teki tasavvufi unsurların daha iyi anlaşılması için çalışmada kısaca tasavvuf kavramına ve tasavvuf tarihine değinilecektir. Daha sonrada “Divanü Lügati't-Türk”te yer alan İslamî ve tasavvufi unsurlar ele alınacaktır.

¹ Öte yandan Türk-İslam Edebiyatında tasavvufla ilgili olarak münâcât türünden ilk şiirler Yusuf Has Hacib'in 1069 yılında tamamlanan Kutadgu Bilig isimli eserinde yer almaktadır (Çöloğlu, 2020: 47).

² “İlk kez Sovyet Türkologu İ. V. Stebleva bunların aruzla yazıldığını ileri sürmüştür. Daha sonra bu şiirleri bir kitapta toplayıp konularına göre tasnif ederek yayınlayan Talat Tekin'nin yayımından manzumelerden 324'ünün aruzla yazıldığı görülmektedir. Bunlara atasözleri ve hikmetler dâhil edildiğinde aruzla yazılan mısra sayısı 380'i bulmaktadır. Bu manzumelerin 149'u dörtlülük, 79'u beyit biçiminde yazılmıştır. Beyitlerin tamamı ile dörtlülüklerin 27'si aruzla, dörtlülüklerin 137'si hece ölçüsüyle yazılmış olup bunların çoğunluğu yedi, sekiz ve on iki hecelidir” (Bilgin, 2008: 1).

1. Tasavvuf ve Tasavvuf Edebiyatı

Tasavvuf, sözcük ve sistem olarak Hz. Muhammed zamanında yoktur (Altıntaş, 1986, s. 4). Ruh, nefis ve zihinsel hayatın bir türü olan tasavvufun tanımı kişilere ve zamana göre değişmektedir. Bu tanımlardan bazıları tasavvufun nefsin bütün zevklerini terk etmek olduğunu söylerken, bazı mutasavvıflar ise aç kalmak, dünyayı terk etmek, hayattan alışlagelmiş ve hoş şeyleri uzaklaştırmak olarak tanımlamaktadır. İbn Haldun ise tasavvufu dünyayı terk etmek, Allah'a yönelmek, halkın sevdiği her şeyden uzaklaşmak olarak tanımlamaktadır (Altıntaş; 1986, s. 6). Birbirinden farklı bu tanımların birleştiği nokta, tasavvufta kişinin kendi arzularını, hatta varlığını göz ardı etmesi, maddi hayatın altında manevi hayatı hedeflemesi ve bunun hem ibadetlerde hem de gündelik hayatın her düzeyinde kendini hissettirmesinin sağlanmasıdır (Altıntaş, 1986, s. 62).

Tasavvuf kelimesinin a) Suffe ehlerinden, b) saff-ı evvel'den, c) Benû Sufa adlı bir kabilenin adından, d) Saflık ve temizlik anlamına gelen "saffet"ten, e) Yunancadaki "Bilgelik" anlamına gelen sofus'tan f) yün anlamına gelen sūf'tan türediği konusunda farklı görüşler vardır. Bunlar arasında en uygun açıklama Hz. Muhammed döneminde ve sonrasında dervişler tarafından sūf'tan (yün) yapılmış elbise giyilmesi sebebiyle tasavvufun yün kelimesinden geldiği şeklinde olmalıdır (Bilgin, 1995, s. 61). Nitekim Hz. Muhammed devrinde tasavvuf bir kavram ve sistem olarak var olmasa da, mutasavvıfların istediği yaşam tarzı mevcuttu. Hz. Peygamberin yaşamı ve sözleriyle teşvik ettiği bu "zühd" hayatı, dünya hayatına karşı bigâne olmayı temsil ediyordu (Bilgin, 1995, s. 63).

En geniş manada, nefsi yaratılmış her türlü bağdan koparmak (Altıntaş, 1986, s. 6) anlamına gelen zühdün tasavvuf tarihinde önemli bir yeri bulunur. Nitekim tasavvufun ilk tohumları Hicri birinci asırdan itibaren İslam'ın hızla yayılması ve bunun sonunda çeşitli siyasal çekişmelerin ve idarecilerin baskılarının artması ile gelişen ve yerleşen kuvvetli ve yaygın zühd hareketinde bulunur. Daha sonraki devirlerde zühd süratle tasavvufa dönüşmüştür (Nicholson, 1998, s. 690).

Tasavvufun kaynağı olarak düşünülen zühdle ilgili anlatıların yer aldığı metinler Hicretin ikinci yüzyılına kadar uzanmaktadır. Bu dönemden başlayarak zühd eğitimini bilen pek çok kişi, fikirlerini yaymak için Basra, Kufe, Hicaz ve Horasan'da dergâhlar kurmuşlardır. Sufilerin büyük şeyhi olan Hasan Basri ile eğilimin tasavvufa dönüşümü başlamıştır. Onun ardından zikir meclisleri ve tekkeler kurulmuştur (Altıntaş, 1986, s. 6). Tasavvufun gelişimi iki yoldan olmuştur. Birincisi, tasavvuftan önce varolan öğretilerin genişletilmesi, sınıflandırılması ve sistemleştirilmesi; İkincisi, yeni öğreti ve uygulamaların geliştirilmesidir (Nicholson, 1998, s. 702).

Hıristiyanlığın da tasavvuf üzerine etkisi olduğu düşünülmeyle birlikte ilk dönem zahid ve sufilerin sözlerinde Hıristiyanlık etkilerini gösteren çok az delil bulunmaktadır. Başka bir ifade ile bizzat İslam'ın bir ürünü olan bu zühd tasavvufu ruhi eğilim sahiplerini tatmin etmeyen İslamî Allah anlayışının kaçınılmaz bir sonucu olabilir (Nicholson, 1998, s. 691). Diğer yandan tasavvufun ilkeleri ile Hint felsefesi arasında benzerlikler olduğu açıktır. Fakat tasavvufun buradan alınıp alınmadığını tespit etmek ancak tarihi esasları dikkate almakla mümkündür (Nicholson, 1998, s. 698). Yeni-Eflatunculuk ile tasavvuf arasındaki dikkate değer benzerlikler tasavvuf ile Hint felsefesi sistemi arasındaki benzerliklerden daha kuvvetlidir. İslam'ın yayıldığı ilk asırlardan ibaren felsefe, tıp ve diğer Yunan ilimleri ile ilgili sayısız kitap Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu eserler, yeni araştırmalar için temel kabul edilmiştir. Hatta denilebilir ki İslam ilim ve felsefesi hemen hemen sadece Yunan hikmeti üzerine kurulmuştur. Özellikle tasavvufun ilk olarak geliştiği merkezlerden Suriye ve Mısır'da durum böyledir. Bu iki bölge, Yeni-Eflatuncuların, gnostiklerin ve Hıristiyan heretiklerin yoğun yaşadığı bölgelerden olduğu gibi asırlar boyu mistisizm ve panteizmin de iki büyük merkezi olagelmıştır (Nicholson, 1998, s. 700). Ancak tasavvuftaki bir takım fikirler diğer

bazı din ve düşünce akımlarıyla benzerlik içerse de bunların asla temelde olmadığı, tasavvufun kendine has ilke ve uygulamaların olduğu da açıktır (Altıntaş, 1986, s. 7).

Hicri üçüncü yüzyıla geldiğimizde yani Kaşgarlı'dan hemen önceki dönemde tasavvuf, tamamen yeni bir karakter kazanmıştır. Çünkü daha önce tasavvuf anlayışı kurtuluş niyetine yani dini buyrukları yerine getirme amacına yönelikti. Hâlbuki üçüncü asırdan itibaren Ma'ruf el Kerhi gibi tasavvufçularla birlikte tasavvuf esas olarak ma'rifete (Allah'ı bilme ve tanıma) dönük bir hal almıştır (Nicholson, 1998, s. 698).

Kaşgarlı Mahmud döneminden önce Orta Asya coğrafyasında birçok büyük tasavvufçu yaşamış ve öğretilerini anlattıkları okullar (dergâh) açmışlardır.³ Bundan da anlaşılıyor ki tasavvuf kültürü Kaşgarlı'nın yabancı olmadığı bir sistemdir ve farklı kanallarla, düzensiz ve kontrolsüz temaslarla dahi olsa Türkistan'da Türk göçebelerinin arasında bilinmesi muhtemeldir.

Arap edebiyatına göre sufi tarzı şiirlerin daha çok geliştiği İran edebiyatında sufizme dair düşünceleri eserlerinde ilk kullanan kişinin Ebu Said Ebü'l-Hayr (ö. 1048) olduğu kabul edilmektedir. Kendisi dörtlük manasına gelen rubai türünden pek çok manzum eser kaleme almıştır. (Bilgin, 1995, s. 66). Ebu Said Ebü'l-Hayr'ın yaşadığı dönem Kaşgarlı'ya çok yakındır. İlk tasavvuf şiirlerinin yazılış döneminden kısa süre sonra benzer temadaki şiir ve ifadelerin 1072 yılında tamamlanan Divan'da karşımıza çıkması bu edebi eserlerin dünya tasavvuf geleneğindeki ilk örnekler arasında kabul edilmesi gerektiğini de gösterir.

2. Divanü Lügati't-Türk'te Yer Alan Tasavvufî ve Ahlakî Unsurlar

2.1. Nefis ve Akıl

Nefis kelimesi Arapça bir kelime olup sözlük anlamı olarak öz varlık, kişilik anlamlarına gelir. Nefs, kötülüğe yönlendiren anlamında anlaşıldığı gibi, Allah'ın insana üflediği ilahî zat, Rahmânî ruh anlamında da kullanılmaktadır. Nefsi kontrol etme, s. Kişinin arzularını veya öfkesini kontrol etmesi sabırlı olması anlamına gelir. "Nefsle mücadele, dünyevi savaştan daha zordur" Hadisi, kişinin nefsinin islah etmesinin ve zapt altına almasının güç olduğuna işaret etmektedir (Cebecioğlu, 1997, s. 199).

Akıl, insanlarda bilişsel yeteneğe verilen addır. İslam'da dinin emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından uzak durmak için akıl ve olgunluk şarttır. "Akıl ile nefis birbiriyle savaştadır" atasözü, aklın her zaman iyiyi, güzeli ve faydalı olanı seçeceğini; Bencillige, şehvetlere, kötülüğe yol açan nefis denilen arzunun ise buna karşı hareket edeceğini anlatır. (Cebecioğlu, 1997, s. 16). Tasavvufta nefse uymak insanın zayıflığını ve günaha eğilimini gösterirken, akılla hareket etmek, dolayısıyla İslam'ın emrettiği yolda yürümek olgunluğu, iradenin güçlülüğünü ve doğru bir insan olmayı sağlar.

Divan'da nefis, kişinin kendi, özü, kalp, gönül gibi kelimelerle birlikte yer alırken akıl ise anlayış, zeyreklik, zekâ, hikmet, bilim ve ilim kelimeleri ile birlikte yer almıştır. Divan'da nefis ve akılla ilgili kelimeler şu şekildedir:

Öz: "Öz, kendi, nefis" (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 45).

Kendü: "Kendi, zat, nefis." (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 419).

Köngül: "Kalp, gönül, anlayış, nefis." (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 366).

Ök: "Akıl ve anlayış" (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 48).

Teytik (tetik): "Akıllı ve zeki" (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 33).

2.2. Allah Dostları

³ Ebu'l-Abbas Seyyâri (Ö. 342 /953). Mervlidir. Ebil Tûrâb Nahşebi (Ö. 245 /859): Horasanlıdır.. Ahmed b. Hadra Neyh (Ö. 240 /854): Horasanlıdır. Hatemul-Esam (Ö. 237 /851): Horasan şeyhlerindedir. Bişr Hafî (Ö. 227 /841): Merv'de doğmuş, (8,139) Abdullah b. Mübarek (Ö.118/736181/797): Mervlidir, Fudayl b. Iyaz (Ö. 187 /802): Semerkand'da doğmuştur. Şakik Belhi (Ö. 164 /780): Horasanlıdır (Altıntaş, 1986: 138-144).

Tasavvufta hak erenler, evliya, üçler yediler kırklar, derviş, mürşit, gavs, veli, rabbani gibi sıfatlarla anılan, kendini Tanrı yoluna adanmış, hayatını nefis mücadelesiyle geçirmiş kişiler için kullanılan genel bir adlandırmadır. Divan'da Kulbak isimli bir Allah dostundan şu şekillerde bahsedilmektedir:

Kulbak: “Bir Türk tapganının, din ulusunun adıdır. Balagasun dağlarında bulunurdu. Anlattıklarına göre, bur gün sert bir kaya üzerine ‘Tenğri kulu Kulbak’ diye yazar; yazı, apak meydana çıkar; bir de bir ak kaya üzerine bu yazıyı yazar; yazı, kara olarak belirir. İzleri bugüne kadar durmakta imiş.”(Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 475).

2.3. Hayatın Faniliği

Fanilik Arapça'da geçici, fani, sonlu, tükenmiş anlamlarına gelir. Bir şeyin geçiciliğini belirtmek için “fani” kelimesi kullanılır. Tasavvufta farklı kullanımları vardır. Örneğin, “Hak ile baki olması sebebiyle hiçbir şeyi kalmayana, ölümlü denir.” (Cebecioğlu, 1997, s. 80). Tasavvufta ömrün, sağlığın ve güzelliğin geçiciliği sık sık vurgulanmakta ve bu dünyaya bağlanmanın anlamsızlığı, bu dünyanın geçici güzellik ve iştah açıcı şeylerle insanları aldattığı tasavvuf eserlerinde dile getirilmektedir.

Divan'da da hayatın hızla biteceği, her şeyin sonunun geleceği, zamana karşı direnmenin bir sonuç getirmeyeceği şu mısralarla anlatılmaya çalışılmıştır:

Öd geçer kişi tuymas, Yalñuk oğlu menğgü kalmaz: “Zaman geçer, insan duymaz, Âdemoğlu bengi kalmaz.” (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 44).

“Togup takı kalmadı menğgü eren

Ajun küni yulduzu tutçı togar”

“Doğan adamlar da ebedî kalmadı. Dünyanın güneşi, yıldızı durmadan doğar.” ‘Zamanı anlatarak diyor ki: Doğan kimse ebedî olarak yaşamadı, dünyanın yıldızı, güneşi, daima doğar yıpranmaz.’ (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 378).

2.4. Sabır

Sabır, dayanma gücü, acı, yoksulluk, haksızlık gibi olumsuz durumlar önünde sessizce beklemenin erdemi anlamına gelen Arapça bir sözcüktür (TDK, 2005: 348). Sabır, başınıza gelen bela ve musibetlere katlanmak anlamına geldiği gibi, ibadetin devamlılığına da sabır denir (Cebecioğlu, 1997, s. 221). Tasavvufta bireyin ruhsal olgunluğa erişmesini sağlayan en önemli unsurlardan biri de sabırdır. Tasavvufçu manevi yolculuğunda hem bedensel, hem ruhsal sıkıntılara sabrederek kendini geliştirmeye çalışır (Erginli, 2006, s. 852).

Divan'da sabreden kişiye ne dendiği, insanın ne kadar dayanıklı olduğu, zorlukların dünyanın bir gerçeği olduğu için sabretmenin gerekliliği gibi konularda şu ifadeler yer almaktadır:

“Kelse kalı katığlık erter teyü seringil

Ödhlüğ ışın bilip tur ança anğar tirengil”

“Sana şiddetli bir felâket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren.” (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 233).

2.5. Dünya'ya Aldanmak

Dünya'ya aldanmak, Dünya malına, servetine, Dünya'nın sunduğu zevklere, hırslara kapılmak demektir. Daha önce bahsettiğimiz hayatın faniliği ve nefis konularıyla yakından ilgilidir. Nefsine uyan ve bu hayatı hiç bitmeyecekmiş gibi gören kişiler dünyaya aldanmış olurlar ve tasavvufta bu kişiler olgunlaşmamış kişiler olarak değerlendirilir. Tasavvufçular için Dünyayı bilmenin alameti, dünyayı terk etmek, ona güvenenlerden, onu sevenlerden, tercih edenlerden, ona fazla değer verenlerden uzak durmak, orada münzevi şekilde ve zühd içinde ömür geçirmektir (Erginli, 2006, s. 188).

Divan'da Dünya'nın aldaticılığı, dünya lezzetlerine kapılmanın yanlışlığı, dünyaya kanıp Tanrı'yı unutma sonucu başa gelen felaketler, dünya malını elde etmek için yanlış yola

sapma, zenginliğin geçiciliği, açgözlülerin sonu gibi konular hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

Arguç: “İnsanın aldandığı nesnelere. Arguç ajun: Dünya, aldatici dünya.” (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 95)

“Eren kamuğ artadı nengler udhu

Tawar körüp uslayu eske çukar”

“Mal yüzünden adamlar hep bozuldu; mal gördüklerinde kartal gibi leşin üzerine inerler. Mala tamâ etmek yüzünden halkın ahlâkı bozuldu; bir mal gördüklerinde, kartalın leşe konduğu gibi konarlar.” (Kaşgarlı Mahmud, 1985b, s. 17).

“Sewünmegil yund ögür adhgır anın

Altun kümüş bulnaban ağı tawar”

“At, aygır ile altın, gümüş, ipek kumaşla sevinme. Bunlardan kendin için hayırlı iş edin.” (Kaşgarlı Mahmud, 1985b, s. 153).

2.6. Bilgili ve Ahlaklı İnsanlara Yakın Olmak ve Onlardan Eğitim Almak

Dinî ve tasavvufî konularda bir manevi önderin himayesi altında eğitim almak yüzyıllardır bir gelenek halini almıştır. Eğitim veren bu kişiye tasavvuf terminolojisinde “mürşit” denirken, eğitim alan kişiye de “mürit” denir. Tasavvuf geleneğinde gerçek rehber Hz. Peygamber'dir. Diğer rehberler ise onun manevi mirasını almayı başarmış kişilerdir. (Cebeocioğlu, 1997, s. 191). Mürşit olmadan bu eğitimin mümkün olmayacağına dair güçlü bir düşünce vardır. Kaşgarlı'nın yaşadığı devirde de gerek manevi gerekse dünyevi ilimleri öğrenmek için bilge bir şahsiyetin himayesinde olunması gerektiği onun Divan'ında açıkça görülüyor. Her topluluğa bir önder gerektiği, bilge kişilerden ahlaki dersler alınmasının faydası, eğitim alırken mütevazı olunmasının önemi, ders almak için akıllı kimselerin tercih edilmesinin zarureti şeklindeki ifadeler Divan'da şu şekilde yer almaktadır:

“Bilgin, akıllı, hikmet sahibi kimselerin sözünü dinle, onda olan edep ve faziletleri öğren, öğrendiğinle amel et.” (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 428).

“Oğlum sanga kodhurmen erdem öğüt xumarı

Bilge eriğ bulup sen bakkıl anıñ tabaru”

“Oğlum sana fazilete, öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak.” (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 440).

“Ögren anıñ biligin künde anğar baru

Kotkulıkn tapıngıl kodhgıl küwez naru”

“Her gün yanına giderek onun bilgisini öğren, gönül alçaklığıyla ona hizmet et, gururu bir yana koy.” ‘Oğluna öğüt vererek diyor ki: Bilgin ve hâkim bir kimseye rastladığında her gün onun yanına git, ondan hikmet öğren; ondan, gönül alçaklığıyla bilgi edin, gururlanmayı bırak.’ (Kaşgarlı Mahmud, 1985b, s. 140).

2.7. Yumuşak Huylu ve Alçak Gönüllü Olmak

Tasavvufla meşgul kişilerin sahip olması gereken niteliklerin başında yumuşak huylu ve alçak gönüllü olmaları gelmektedir. Bu nitelikler birçok tasavvufun eserlerinde dile getirilmiş hatta birinci derecede öneme sahip olduğu belirtilmiştir. Tasavvuf terminolojisinde yumuşak başlı olmak Arapça kökenli olan hilm kelimesiyle ifade edilmektedir. Öfke anında kul, sakinliğini ve sessizliğini muhafaza ederek karşısındakinden uzak durabiliyorsa bu özelliğe hilm denir. Rabbimiz de el-Halîm'dir, günaha giren kulunu hemen cezalandırmaz (Cebeocioğlu, 1997, s. 115).

Divan'da birçok defa yumuşak huylu olmayı, alçak gönüllülüğü, halka karşı güler yüzlülüğü ve itaatkârlığı övücü ifadelerle yer verilmiştir:

Kotku er: “Alçak gönüllü, yumuşak huylu kişi.” (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 427).

Sun kişi: “Yumuşak huylu, yüreği selek adam” (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 138).

“Uluğlukuğ bolsa sen edhgü kılın

Bolgil kişig begler katın yakşı ulan”

“Büyüklüğe eriştiğin zaman iyi huylu ol, beyler yanında iyiliğe araç olan kişi ol.”
‘Rütbe ve ululuk bulduğun zaman huyunu güzel kıl; beyler yanında başkaları için daima hayır
eriştiren kişi ol.’ (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 64).

2.8. Cömert ve İyiliksever Olmak

Tasavvuf eserlerinde cûd, kerem, sehâ gibi Arapça kelimelerle ifade edilen cömertlik, maddi veya manevi ihsanlar, hayırlar veya iyilikler anlamında kullanılır. Böyle bir ihsana kavuşan mutasavvıf, "keremin var olsun" diyerek Rabbine minnetini ifade eder. Tasavvufta cömertlik, kişinin olgunluğunun göstergesi olarak anlaşılmıştır (Cebecioğlu, 1997, s. 284). Tasavvufçuların cömert ve yardım sever olmaları onların en belirgin vasıflarından biridir.

Divan’da da iyiliğin kalıcılığı, açları doyurmanın ve yemeğini paylaşmanın, insanlığa faydalı kalıcı eserler bırakmanın önemi, cimrilüğün kötülüğü ve yakınlarla yardımla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

Yalnguk oğlu yokadhur edhgü atı kalır: “Âdemoğlu yok olur; iyi adı kalır. Âdemoğlu ölümle yokluğa gider iyi adı kalır.” ‘Bu sav, her zaman iyilik yapmakla emrolunan kimse için söylenir.’ (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 384).

“Bolsa kiminğ altun kümüş ırla iter
Anda bolup Tengrigerü tapgın öter”

“Kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar; orada oturarak Tanrıya karşı tapkısını öder.”
‘Altını, gümüşü bulunan kimse yurt tutar; yurdunda yerleştiğinde yüce Tanrıya olan tapkısını öder.’ (Kaşgarlı Mahmud, 1986, s. 251).

“Koşnı konum ağışka
Kılgıl anğar ağırlık
Artut alıp anungıl
Edhgü tawar ogurluk”

“Konuya, komşuya ve hısımlara iyilik et, onları ağırla, armağan alıp güzel, uğurlu mallar hazırla.” ‘Akrabalarına ihsan et, onlara ikram kıl! Bir hediye alırsan daha iyi karşılık hazırla.’ (Kaşgarlı Mahmud, 1985a, s. 114).

Sonuç

“Divanü Lügati't-Türk” Karahanlı Dönemi Türkçesi'nin en yaygın kullanılan kelimelerinin yer aldığı, Arapça açıklama ve çevirilerle hazırlanmış en eski Türkçe-Arapça sözlüktür. Döneminde yazılan diğer Türkçe eserlere göre tamamına yakınında Türkçe kökenli kelimelere yer verilmiştir. Divan'ın içeriği saha araştırmalarına dayandığı için o dönemin yaşayan Türkçesini yansıması bakımında değeri paha biçilmezdir. Bununla birlikte içinde yaşadığı çağ, Türklerin kitleler halinde İslam'a geçtiği de bir dönem olma özelliğine sahiptir. Bu sebeple Divan'da İslami birçok kavrama da yer verilmiştir. İslam'ın yorumların-dan biri olan tasavvuf Türklerin İslam'ı kabul ettiği bu dönemde İran ve Arap ülkelerinde olgunlaşmış ve Türk coğrafyasının İran'la komşu olduğu bölgelerde etkisini göstermeye başlamıştır. 11. yüzyılın başında tekke denile tasavvuf okulları faaliyetlerini artırırken tasavvuf edebiyatı da bu dönemde Farsça ve Arapça olarak ilk eserlerini vermiştir. Divan'da yer alan Türkçe kelime ve metinlerde de tasavvuf düşüncesinin etkisini görmek Türklerin tasavvuf öğretilerine çok erken dönemlerde ilgi duyduğunu ve ona dâhil olduğunun anlaşılması bakımında çok önemlidir. Divan'da dinî, tasavvufî ve ahlaki pek çok konu birbirinden güzel örneklerle kendine yer bulmuştur. Bunlar, nefis ve akıl, Allah dostları, hayatın faniliği, sabır, dünyanın aldaticılığı, bilge insanlara yakın olmak, yumuşak huy, iyilik ve cömertlik gibi konulardır. Bu yönüyle “Divanü Lügati't-Türk” hem Türk toplumunun “değerler dünyasını” bizlere yansıtmakta, hem de tasavvuf konusunda dönemine göre hiç de azımsanamayacak bir gelişime ve söz dağarcığına sahip olduklarını ispatlamaktadır.

Kaynakça

- Aliyev, A. (2015). Makhmud Kashgari-Uchenyy-Entsiklopedist perioda renessansa v gosudarstve Karakhanidov. *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo Slavyanskogo Universiteta*, 15(10), 12-15.
- Altıntaş, H. (1986). *Tasavvuf tarihi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Basımevi.
- Bilgin, A. (1995). Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı. *İlmî Araştırmalar*, 1, 61-82.
- Bilgin, A. (2008). Dîvânü Lugâti't-Türk'teki manzumelerin tematik açıdan divan şiiri ile ilgisi. *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. Rehber Yayınları.
- Çöloğlu, R. (2020). Başkurt Türklerinin halk edebiyatında münâcât, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 43-54.
- Erdoğan, İ. (2016). Divânu Lugâti't-Türk'te yer alan bazı dinî kavramlar. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 27(2), 164-172.
- Erginli, Z. (2006). *Metinlerle Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Kalem Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1985a). *Dîvânü Lügâti't-Türk, I* (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1985b). *Dîvânü Lügâti't-Türk, II* (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1986). *Dîvânü Lügâti't-Türk, III* (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları.
- Nicholson, R. (1998). Tasavvufun kaynağı ve gelişimi üzerine tarihî bir araştırma, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 689-708
- Pylev, A. (2015) Drevneyshiye obraztsy tyurkskoy musul'manskoy misticheskoy poeziiv «Divan lugat at-turk» Makhmuda Kashgarskogo. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Vostokovedeniye i afrikanistika*, S 4, s. 109-114.
- Şimşek, H. İ. (2012). Tasavvufî düşüncede Hz. Muhammed algısı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(21), 29-52.
- T.D.K. Sözlük, (2005). TDK Yayınları.
- Turan, O. (1998). *Selçuklular ve İslamiyet*. Boğaziçi Yayınları
- Üşenmez, E. (2008). Karahanlı eserlerindeki söz varlığı hakkında. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 3(1), 1915-1922.
- Yılmaz, N. (2008). 11. yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki din anlayışının Divanü Lügati't-Türk'teki yansımaları. *Electronic Turkish Studies*, 3(4), 1001-1035.

